

## SHAXS TUSHUNCHASINING SHAKLLANISHI HAMDA PSIXOLOGIK RIVOJLANISH MASALALARI

**Arslonova Marxabo G'ulomovna**

*Qashqadaryo viloyati Qarshi tumani 15-maktab psixologi*

**ANNOTATSIYA:** Rivojlanish kishidagi jismoniy, ruhiy va ijtimoiy jarayon bo'lib, u barcha tug'ma va egallagan miqdor va sifat o'zgarishlarini o'z ichiga oladi. Jismoniy rivojlanish bo'yining o'sishi, vazn va muskul kuchining ortishi, sezgi a'zolarining mukammallashishi, harakatlarni to'g'ri boshqara bilish va shunga o'xshashlar bilan bog'liqdir.

**Kalit so'zlar:** Psixologiya, bola, o'quvchilar, jismoniy va ruhiy o'zgarishlar, jismoniy o'sish.

### KIRISH

Ruhiy rivojlanishda esa kishi shaxsidagi psixik sifat va belgilarning shakllanishi, emosional irodaviy, bilish jarayonida muhim o'zgarishlar yuz beradi. Bolaning ijtimoiy rivojlanishi u ijtimoiy hayotda qatnasha boshlaganda, uning xulqida, tevarak-atrofga bo'lgan munosabatida, ayniqsa jamoa ishlarida qatnashishida namoyon bo'ladi. Kishining rivojlanishi bu miqdor o'zgarishlarigina bo'lib qolmay, bu avvalo kishi organizmi va ruhiyatida tevarak-atrofdagi xayot ta'sirida yuzaga keluvchi sifat o'zgarishlaridir. Tashqi ta'sir ichki darayon bilan qarama-qarshilikni yuzaga keltiradi, masalan, bolaning yangi talabi bilan imkoniyati o'rtasida yuzaga kelgan qaramaqarshilik yoki nomutanosiblik uning rivojlanishini harakatga keltiruvchi kuch hisoblanadi. Boladagi mana shunday jismoniy va ruhiy o'zgarishlarning yuz berishida, bolaning rivojlanishi, yani shaxsning shakllanishida biologik va ijtimoiy omil yetakchi rol o'ynaydi. Ma'lumki, har bir kishi faoliyatning biror turiga boshqa turlarga nisbatan ko'proq qobiliyatli bo'ladi. Inson qobiliyat va qiziqishlarini amalgaoshirish uchun tevarak-atrofdagi tabiat va kishildar bilan o'zaro ta'sir etishga kirishadi. Uning tevarakatrofdagi borliqqa nisbatan faol munosabati uning buyumlar bilan bo'ladigan faoliyati orqali amalgaoshiriladi. Kishi o'zining talabini

qondirish uchun tevarak-atrofdagi hayot va kishilar bilan o'zaro faol ta'sirga kirishadi. Kishining dunyoga faol munosabati uning buyumlar bilan bo'ladigan faoliyatida namoyon bo'ladi. Ishlab chiqarish usuli, ishlab chiqarish munosabatlari va ular asosida yuzaga keluvchi ijtimoiy muhit, kishining faol ma'naviy hayoti uning shaxsi mazmunini belgilaydi. Pedagogika shaxs tarixiy jarayonining obekti va subekti sifatida rivojlanadi deb uqtiradi. Faoliyat va tarbiya ta'sirida, jamiyat tomonidan yaratilgan g'oyalar, qoida va normalarni o'zlashtirish natijasida kishining shaxsga xos bo'lgan xususiyat va sifatleri shakllanadi, mehnatga, mehnat mahsulotiga, odamlarga, o'ziga nisbatan munosabati sistemasi shakllanadi. Kishi shaxsi uning jamiyatda tutgan o'rniga, maqsadiga, hayotdagi roliga, nimaga asoslanib harakat qilishiga qarab belgilanadi. Shaxs deganda kishining ijtimoiy mohiyati tushiniladi. Shaxs tushunchasi o'z ichigahar xil ta'sirlar va ijtimoiy muhit ta'sirida shakllangan xususiyatlar, sifatlar yig'indisini oladi. Muhitning ta'siri to'g'risida gap ketganda, avvalo ijtimoiy muhit etiborga olinadi, chunki ijtimoiy muhit tushunchasiga shaxs yashayotgan jamiyatdagi moddiy sharoit, uning iqtisodiyoti, ijtimoiy va davlat tuzumi, ishlab chiqarish munosabatlari sistemasi va kishilarning shular bilan belgilangan turmush tarzi kiradi. Kishi shaxsining shakllanishiga ta'sir etuvchi asosiy ijtimoiy omillarga xalq maorifining barcha bo'g'inlarini o'z ichiga oluvchi hamma o'quv-tarbiya muassasalar, ijtimoiy tashkilotlar, axborotni tarqatish ommaviy vositalari va oila kiradi. Inson ijtimoiy muhitning mahsulidir. Bu muhit o'zgarishi bilan insondaxam o'zgarishlar yuz beradi.

### **Bola shaxsini rivojlantirishda yosh davrlari psixologiyasi.**

Muayyan bir yosh davriga hos bo'lgan anatomik, fiziologik (jismoniy) va psixologik xususiyatlar yosh xususiyatlari deb ataladi. Ana shu yosh xususiyatlarni hisobga olgan holda ta'lim va tarbiya ishi tashkil etiladi. Shunda bola rivojlanishiga tarbiya ta'siri kuchli bo'ladi. Bolalarning tarbiyasiga to'g'ri yondashish, uni muvaffaqiyatli o'qitish uchun bola rivojlanishidagi turli yoshdagi davrlariga hos xususiyatlarni bilish va uni hisobga olish muhimdir. Chunki bola organizmining o'sishi ham, rivojlanishi ham, psixik taraqqiy etishi ham turli yosh davrlarida turlicha bo'ladi. Abu Ali Ibn Sino, Yan Amos Komenskiy, K.D. Ushinskiy, Abdulla Avloniylar ham bolani tarbiyalash zarurligini uqtirib

o'tganlar. Bolaning o'ziga hos xususiyatini hisobga olish juda murakkab. Chunki bir hil yoshdagi bolalar ham psixik jihatdan turlicha bo'lishi mumkin. Masalan, ko'rish va eshitish qobiliyati, faolligi, tez anglash, sust fikr yuritishi, hovliqma yoki vazminligi, sergap yoki kamgapligi, serg'ayrat yoki g'ayratsizligi, yalqov yoki tirishqoqligi, pala-partish va chala ishlaydigan, yig'inchoqligi yoki ishga tez kirishib ketishi, qobiliyati kabilar nerv faoliyati tizimining ta'siri bo'lib, o'qituvchi yoki tarbiyachi ularni bilishi zarur.

Bolaning individual – o'ziga hos xususiyatini bilish uchun temperamentning umumiy tiplari va bolaning o'ziga hos xususiyatini o'rganish metodikasini bilish muhim. Temperament (lotincha «temperamentum» «qismlarning bir-biriga munosabati» ma'nosini anglatib, shaxsning individual psixologik xususiyatlari majmuidir.

Shuningdek, turli yosh davrlarining o'ziga hos rivojlanish qonuniyatlari ham mavjud. Masalan, 5-sinf o'quvchilari bilan 10-sinf o'quvchisini tenglashtirib bo'lmaydi. Shuning uchun bolaning jismoniy va psixik kamoloti quyidagi davrlarga bo'linadi:

1. Go'daklik davri – chaqaloqlik (1 oy) davri tugagandan to bir yoshgacha bo'lgan davr.
2. Bog'chagacha bo'lgan yosh davri – 1 yoshdan 3 yoshgacha.
3. Maktabgacha ta'lim yoshi – 3 yoshdan 7 yoshgacha.
4. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar – 7-11-12 yoshgacha.
5. O'rta maktab yoshidagi o'quvchilar (o'smirlar) 14-15 yosh.
6. Katta yoshdagi maktab o'quvchilari (o'spirinlar) – 16-18 yosh.

Kichik maktab yoshida o'yin faoliyatining o'rnini endi o'qish faoliyati egallaydi. Bu juda qiyin o'tish davri bo'lib, bolaning bo'yi, og'irligi jihatdan uning tashqi ko'rinishi kam farq qiladi. Suyaklari qotmagani tufayli tez shikastlanadi. Muskullari tez o'sishi tufayli serharakat bo'ladi. Bosh miyasi tez rivojlanadi. Jismoniy o'sishiga hos bu xususiyatlar tarbiyachidan ehtiyotkorlikni talab etadi. Bu yoshda bola bilim olish va o'rganishga qiziquvchan bo'ladi. Bolalar qiziqishini qanoatlantiruvchi qiziqarli uchrashuv, sayr va tomosha va ekskursiyalarni tashkil etish zarur. Mazkur yosh davri o'quvchilariga emotsionallik hos, ularning fikrlashi obrazli bo'ladi, his-tuyg'ulari mazmuni o'zgaradi. Ular odamlar bilan aloqa qilishga qiziqadilar.

O'rta maktab yoshi (o'smirlik 12-15 yosh). O'smirlikning murakkabligi anatomik-fiziologik va psixologik xususiyatdagi kuchli o'zgarishlar bilan bog'liqdir.

Bolaning o'sishi tezlashadi. Bu davrni o'tish davri ham deyiladi. Bu davrda jinsiy etilish davri boshlanadi. Bu bolaning fe'l-atvoriga ta'sir etadi. O'smir hayotida mehnat, o'yin, sport va jamoat ishlari katta rol o'ynaydi. Ba'zilarining o'zlashtirishi pasayadi, intizomi bo'shashadi.

Hozirgi davr o'smirlarining ruhiyatida quyidagi holatlar ko'zga tashlanadi:

1. Intellektual rivojlanish – tafakkur qobiliyati, aqliy faoliyatni yuqori saviyada tashkil etishni talab etadi, bilishga qiziqishi ortadi. Bu davrda to'garaklar, studiya, seksiya, turli tadbirlar o'tkazish katta ahamiyatga ega. Ularning kitob o'qishga qiziqishi ortadi.

2. O'z-o'zini anglash, baholash, tarbiyalash shakllanadi. U o'zini boshqalar bilan solishtira boshlaydi.

Ammo yuqoridagilar bilan bir qatorda o'smir harakterida murakkab qaramaqarshiliklar ham mavjud bo'ladi. Bu o'smir faoliyati, xulqida yangi xislatlar – yosh xususiyatning yangidan boshlanishi sanaladi.[3]

Turli to'garaklarga 21 foiz o'smir qatnashadi, qolganlari sport yoki musiqa bilan shug'ullanadi. 40 foiz o'quvchida sinfdan tashqari ishlarda qatnashishda ham barqarorlik yo'q.

Eng muhim qiziqish – teleeshittirishlarga qaratilgan. TVni har kuni 88 foiz o'smir tomosha qiladi.

Ular oddiy kunni o'z ihtiyoirlari bilan qanday o'tkazadilar, degan savolga javob topish uchun o'tkazilgan tadqiqot natijalari quyidagilarni qayd etdi: 85 foiz o'smir vaqtini o'z holicha o'tkazadi, 70 foizi kino yoki televizor ko'radi, 50 foizi sport bilan shug'ullanadi, 45 foizi uhlab yoki yotib dam oladi. Shuningdek, yomon baho olmaslik uchun maktabga bordigan o'smirlarning soni 15 foizni tashkil etadi. O'smirlarda biror narsaga erishishga nisbatan talab rivojlanadi. Ular tomonidan ijtimoiy talablarning bajarilishi asab tizimining rivojlanishiga ta'sir etadi. Shuning uchun maktab hayoti "qiyin" vazifalarga to'liq bo'ladi. Bu yoshda o'smirlar kattalar oldida o'zining erkinligini namoyish etishga harakat

qiladi. O‘z-o‘zini tarbiyalashga bo‘lgan talab o‘sadi. “Dangasa”, “qo‘pol”, “bee’tibor”, “qobiliyatsiz” degan kattalarning baholarini ular og‘rinib qabul qiladilar. O‘smir yoshida o‘g‘il va qiz bolalar o‘rtasida farq kuchayadi. VII sinfdan intellektual malakalar pasayadi. Shuning uchun bu davrda bolalar rivojlanishiga katta e‘tibor berish lozim. O‘z-o‘zini tarbiyalash natijasida o‘g‘il bolalar kuchli, erkin, e‘tiborli, jasur; qizlar esa – o‘ta ko‘nikuvchan, kamtar va jiddiy bo‘la boshlaydilar. Shuning uchun o‘smirga o‘z vaqtini rejalashtirishda yordam berish zarur. 13-14 yoshgacha o‘smirda burch hissi, mas’uliyatni his etish, vazminlik paydo bo‘la boshlaydi. Muhimi, o‘smir shaxsini hurmat hilish, kamsitmaslik, katta bo‘lib qolganligini tan olish zarur.[2]

Katta maktab yoshi – kollej, litsey o‘quvchilari (o‘spirinlik davri 15-18 yosh). Bu davr o‘spirinlarning ilk balog‘atga yetgan davridir. Mazkur davrda jinsiy yetilish tugaydi. Ularda mustaqillik sezila boshlaydi. O‘spirin yoshlar hayotga kelajak nuqtai nazaridan qaray boshlaydilar. Madaniy darajasini orttirishga intilish kuchaya boradi.

his-tuyg‘ularida ham o‘zgarish yuz beradi. O‘z-o‘zlarini tarbiyalashga kirishadilar. Ideal tanlash va unga ergashish kuchayadi. Bu davrda ular o‘rtasida munozaralar o‘tkazish yaxshi natija beradi. O‘spirinlar o‘z guruhiga intiladi. Shuning uchun ham o‘spirinning barcha intilishlari ma’lum maqsadga yo‘naltirilgan bo‘lishi zarur. Ularda o‘quv fanlarini tanlashga nisbatan ehtiyoj kuchaya boradi. O‘spirinlik bu aqliy faoliyatning ham rivojlanish davri sanaladi. Ular o‘z fikrlarini mustaqil ifodalashga harakat qilib, shaxslik xislatlarini namoyish eta boshlaydilar. Shunda o‘qituvchilar va katta yoshlilar ularning hali g‘o‘r fikrlari va dunyoqarashlarini to‘g‘ri yo‘naltirishlari muhim. Zero, bu davrda o‘z-o‘zini anglash, ma’naviy-axloqiy, ijtimoiy xislatlari tez shakllanadi. Bunga uning faoliyati, jamoada va jamoat joylarida o‘zini tutishi, odamlar bilan tez muloqotga kirishishi ham turtki bo‘ladi. O‘zini kattalardek his etish, o‘ziga hosligini namoyon etish, boshqalarning diqqatini o‘ziga qaratishga harakat qiladi. Axloqiy muammolarni o‘z qarashlari nuqtai nazaridan hal eta boshlaydi. Hayot mohiyati, baxt, burch, shaxs erkinligini o‘z qiziqishlari bilan o‘lchaydilar. Shu bois ularga katta yoshlilarning beg‘araz, to‘g‘ri yo‘nalish berishlari o‘ta muhim. Mazkur davrda yoshlar xulqi ham tarkib topa boshlaydi. Bunda shaxsning jamoadagi mavqei, jamoa shaxslari bilan muomala-muloqoti muhimdir.

### **XULOSA:**

Albatta, bu borada ta'lim muassasasida faoliyat ko'rsatayotgan yoshlar ijtimoiy harakati ta'siri katta ahamiyatga ega. Chunki o'spirin-yoshlar mustaqil hayot ostonasida bo'lib, ularning bu hayotga to'g'ri qadam qo'yishi uning jamiyatning faol fuqarosi bo'lishining muhim shartidir.

### **Foydalanilgan adabiyotlar:**

1. Amaliy psixologiya (N.Boymurodov) · Toshkent-2015[1]
2. Aqli zaif bolalar psixologiyasi (K.Mamedov, G'.Shoumarov).Toshkent-2019[2]
3. Umumiy psixologiya(N.Zufarova)Toshkent-2018[3]
4. Umumiy psixologiya(M.Xaydarova )Toshkent-2018[4]